



doi: <http://dx.doi.org/10.15407/dse2015.02.011>

УДК 314.148

### **О.П. РУДНИЦЬКИЙ**

наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: [allaboris@voliacable.com](mailto:allaboris@voliacable.com)

### **Н.М. ЛЕВЧУК**

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: [levchuk.nata@gmail.com](mailto:levchuk.nata@gmail.com)

### **О. ВОЛОВИНА**

д-р демографії, дослідник Центру Славістики, Євразії та Східної Європи,

Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл, США

E-mail: [olehw@aol.com](mailto:olehw@aol.com)

### **П.Є. ШЕВЧУК**

канд. екон. наук., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: [pavlo-shevchuk@ukr.net](mailto:pavlo-shevchuk@ukr.net)

### **А.Б. КОВБАСЮК**

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: [allaboris@voliacable.com](mailto:allaboris@voliacable.com)

## **ДЕМОГРАФІЯ ШТУЧНО ВИКЛИКАНОЇ ЛЮДСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: МАСОВИЙ ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ<sup>1</sup>**

*Уперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для міського й сільського населення України, яка доводить, що не лише сільські, а й міські жителі зазнали відчутних втрат. Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн через надсмертність і 0,6 млн втрачених народжень. Надлишок смертей у сільській місцевості*

<sup>1</sup> Ця стаття є першою частиною перекладу англійської статті «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», опублікованої у Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. Автори дослідження вдячні головному редактору цього журналу Dr. Frank Trovato за наданий ним дозвіл опублікувати україномовну версію цієї статті.

This is the first part a direct translation of the article «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», published in Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. We would like to thank the editor of the journal, Dr. Frank Trovato, for his permission to publish the Ukrainian version of this article.

© РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б., 2015

*еквівалентний 16,5 % від загальної чисельності сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4 %. Майже 90 % прямих втрат внаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на перше півріччя цього року. Якщо у 1933 р. втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у п'ять разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. є більш подібними. Показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат внаслідок голоду у містах та селах України є наслідком впливу багатьох політичних і соціально-економічних факторів.*

**Ключові слова:** голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, втрати міського й сільського населення внаслідок голоду 1932–1933 рр., надлишок смертей, дефіцит народжень.

*Е.П. Рудницький*

науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

*Н.М. Левчук*

д-р экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

*О. Воловина*

д-р демографии, исследователь Центра славистики, Евразии и Восточной Европы  
Университет Северной Каролины, Чапел-Хилл, США

E-mail: olehw@aol.com

*П.Е. Шевчук*

канд. экон. наук, вед. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

*А.Б. Ковбасюк*

главный экономист

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

## ДЕМОГРАФИЯ ИСКУССТВЕННО ВЫЗВАННОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КАТАСТРОФЫ: МАССОВЫЙ ГОЛОД 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

*Впервые проведена оценка демографических последствий Голодомора отдельно для городского и сельского населения Украины, которая доказывает, что не только сельские, но и городские жители понесли ощутимые потери. Общие демографические потери Украины вследствие голода 1932–1934 гг. составляют 4,5 млн, в том числе 3,9 млн вследствие избыточной смертности и 0,6 млн утраченных рождений. Избыток смертей в сельской местности эквивалентен 16,5 % от общей численности сельского населения в 1933 г.; в городах этот показатель составляет 4 %. Почти 90 % прямых потерь вследствие голода приходится на 1933 г., в частности на первое полугодие этого года. Если в 1933 г. потери вследствие избыточной смертности среди сельского населения более чем в пять раз превышали таковые среди городского населения, то показатели 1934 р. более схожи. Показано, что выявленные различия в уровне, динамике и возрастной структуре потерь вследствие голода в городах и селах Украины обусловлены влиянием многих политических и социально-экономических факторов.*

**Ключевые слова:** голод 1932–1933 гг. в Украине, Голодомор, потери городского и сельского населения в результате голода 1932–1933 гг., число избыточных смертей, дефицит рождений.

*O.P. Rudnytskyi*

Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies  
of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60  
E-mail: allaboris@voliacable.com

*N.M. Levchuk*

Doctor of Economics, Senior Researcher Ptoukha Institute for Demography  
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60  
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

*O. Wolowyna*

Ph. D. in Demography  
Center for Slavic, Eurasian and E. European Studies,  
University of North Carolina at Chapel Hill,  
935 White Cross Rd., Chapel Hill, NC 27516 USA  
E-mail: olehw@aol.com

*P.E. Shevchuk*

Ph. D. in Economics, Research Fellow Ptoukha Institute for Demography  
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
Ukraine, 01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60  
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

*A.B. Kovbasiuk*

Chief Economist  
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies  
of the National Academy of Sciences of Ukraine,  
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60  
E-mail: allaboris@voliacable.com

#### DEMOGRAPHY OF A MAN-MADE HUMAN CATASTROPHE: THE CASE OF MASSIVE FAMINE IN UKRAINE 1932–1933

*Estimates of 1932–1934 famine direct losses (excess deaths) by age and sex and indirect losses (lost births) are calculated, for the first time, for rural and urban areas of Ukraine. Total losses are estimated at 4.5 million, with 3.9 million excess deaths and 0.6 million lost births. Rural and urban excess deaths are equivalent to 16.5 and 4.0 per cent of respective 1933 populations. About 90 % of all direct losses occurred in 1933, with most of them during the first half of that year. We show that urban and rural losses are the result of very different dynamics, as reflected in the respective urban and rural age structures of relative excess deaths, and in yearly losses per 1,000 population.*

*Although 1933 relative direct losses in rural areas were more than five times the number of relative urban direct losses, in 1934 relative losses in both rural and urban areas were of the same magnitude. This means that, although direct losses in 1934 were significantly lower than in 1933, relative to population size urban losses were as high as rural losses.*

**Key words:** 1932–33 Ukraine famine, Holodomor, 1932–33 famine urban-rural losses, excess deaths, lost births.

**Постановка проблеми.** Вивчення людських катастроф посідає окреме місце в демографічних дослідженнях. Катастрофи, які мають широкомасштабні наслідки для населення, поділяються на два типи: природні й штучні. Прикладами природних катастроф є голод внаслідок посухи або епідемії, смерті від природних катаклізмів

як-от мегавулканічні виверження, землетруси, а також спалахи пандемій вірусного грипу. До штучних катастроф належать війни і революції. Окремим випадком штучних техногенних катастроф є катастрофи, які за генезою можна віднести до соціальної інженерії, тобто причинами яких є системні прорахунки й помилки з боку влади або навмисне нищення населення з метою фундаментальної трансформації суспільства згідно з конкретним ідеологічним сценарієм. Обидва типи катастроф були широко висвітлені в демографічній літературі. Окрім значних людських втрат і матеріальних збитків вони часто мають глибокі довгострокові наслідки у політичній, геополітичній і соціальній сферах [1].

Великий голод 1932–1933 років – Голодомор – є складовою низки катастроф, що відбулися в Україні протягом першої половини ХХ-го сторіччя, разом з голодом 1921–1923 та 1946–1947 років. Голодомор є прикладом катастрофи, викликаной саме людським фактором, тоді як голод 1921–1923 та 1946–1947 рр. є комбінацією природної та соціальноінженерної катастроф.

Голод у 1932–1933 рр. охопив різні регіони Радянського Союзу, а не лише радянську Україну. Він став наслідком жорсткої реалізації двох напрямів політики сталінського режиму: надзвичайно амбіційної та прискореної програми індустріалізації та примусової колективізації селянських господарств. Програма індустріалізації вимагала збільшення виробництва продуктів харчування для робітників у містах, кількість яких швидко зростала, а також для експорту зерна з метою отримання валюти, необхідної для імпорту приладів і технічних засобів. При цьому селян змушували вступати в колгоспи, щоб забезпечити контроль держави над виробництвом продуктів харчування. Маючи на меті зламати опір селян колективізації, заможних господарів (куркулів) депортували у віддалені регіони Радянського Союзу і фізично знищили їх як соціальний клас. Опір колективізації призводив до жорстокого покарання, і це було частиною політики сталінського уряду.

Для забезпечення потреб індустріалізації та експорту було затверджено дуже високі плани хлібозаготівель. Неспроможність багатьох селян-одноосібників та колективних господарств виконати надмірні плани з поставки збіжжя призвела до конфіскації усього зерна, а в багатьох випадках – до конфіскації усіх продуктів харчування. Наслідком таких дій стало поширення голоду в 1932 році і екстраординарний підйом смертності у першій половині 1933 року [2, 3].

Дослідження показують, що серед республік Радянського Союзу Україна має найбільшу кількість смертей від голоду, а за рівнем втрат у розрахунку на 1000 населення вона посідає друге місце після Казахстану [4]. Аналіз історичних документів свідчить, що голод в Україні, а також на Кубані (Російська РФСР) поєднує національний та етнічний компоненти, оскільки каральні директиви й акції проти населення цих регіонів були сплановані зумисно. Таким чином, голод, організований радянською державою, мав і додаткову ціль: придушити й поступово знищити незалежно мислячих українських селян, що фактично означало ліквідацію національної ідентичності українців [2, 5].

Деякі історики поділяють голод в Україні 1932–1933 років на два періоди. Протягом першого періоду, а це більша частина 1932 року, мав місце загальний голод, який охопив кілька регіонів Радянського Союзу і був наслідком колективізації та часткової або повної конфіскації зерна. Другий період, кінець 1932 – перша половина 1933 р., характеризується стрімким підйомом рівня смертності, що стало результатом надзвичайно жорстких заходів: конфіскація не лише зерна, але й усіх харчових запасів, закриття кордонів з Росією та Білоруссю з метою запобігання виїзду селян за кордон у пошуках їжі, а також повна ізоляція деяких сіл та районів. Це

були каральні заходи, спрямовані на те, щоб змусити селян віддати зерно, яке вони могли сховати, або вже отримали від місцевої влади, або нібито вкрали у держави, і змусити їх вступити до колгоспів, а також з метою переслідування «ворогів держави». Голод використовувався як інструмент терору проти селян [2, 5, 6].

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Хоча оцінці втрат населення внаслідок Голодомору приділено багато уваги, дотепер немає консенсусу щодо точних цифр. Доволі розповсюджена оцінка прямих втрат населення України від голоду 1932–1933 рр. на рівні 10 млн осіб є сумнівною, оскільки ґрунтується на непідтверджених свідченнях [7]. Оцінки, які базуються на демографічних даних, лежать в межах від 2,6 до 5 млн [8, 9, 61].

Є кілька причин такого широкого діапазону наукових оцінок втрат населення. Протягом багатьох років радянський уряд блокував доступ до необхідної статистичної інформації, що ускладнювало вивчення наслідків голоду. Обмежений доступ до даних унеможлилював точну оцінку демографічних втрат і, як наслідок, треба було використовувати у розрахунках ширший міжпереписний період замість періоду голоду 1932–1933 років. Це означає, що дослідники не могли провести окремі оцінки прямих (надлишок смертей) і непрямих (дефіцит народжень) втрат. Окрім цього, проблемним було питання відокремлення дуже вагомого фактору міграції від прямих втрат населення [8–11]. Якість даних оцінювали рідко, а статистичну інформацію використовували переважно без будь-якої корекції.

Після відкриття архівів у колишньому Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. дослідники отримали доступ до статистики, необхідної для точніших оцінок втрат населення унаслідок Голодомору. Упродовж наступних двох десятиліть було досягнуто значного поступу у сфері досліджень демографічних наслідків Великого голоду 1932–1933 років, але отримані результати значно розрізняються [12–25; 61]. Залишилися проблеми з оцінкою сальдо міграції, що імовірно призводило до завищення або заниження надлишкової смертності. Так, С. Максудов у 1989 р. оцінив сальдо міграції в Україні у 600 тис. осіб за період 1927–1938 років. У подальших дослідженнях його оцінки коливаються від 200 тис. до –807 тис. протягом 1927–1936 років [15, 17]. За оцінкою С. Кульчицького міграція становить –1,3 млн осіб у 1927–1938 роках, тоді як згідно з Валленом та співавторами (2002) вона досягає –930 тис. за той самий період [26, 61]. Окремі оцінки непрямих втрат (дефіциту народжень) коливаються від 1,1 до 1,3 млн [12, 18, 61]. Унаслідок поступового розширення доступу до більш детальної демостатистичної інформації стало можливим використання методу демографічної реконструкції для оцінки прямих втрат за віком і статтю та непрямих втрат за статтю (Андреев та співавтори (1990, 1998) – для Радянського Союзу та Росії; Валлен та співавтори (2002) – для України) [27, 28, 61].

**Мета** даної роботи полягала не лише у проведенні більш точної оцінки втрат від голоду, а й у створенні надійної демографічної бази для історичного аналізу цього періоду. Ми провели оцінку щорічних непрямих (дефіцит народжень) і прямих (надлишок смертей) втрат за віком і статтю окремо для міського й сільського населення України на основі демографічної реконструкції. При цьому статистичні дані, що використовувалися, були ретельно опрацьовані й перевірені на предмет якості й (у разі необхідності) відкориговані. Розрахунок прямих демографічних втрат уточнено за рахунок більш обґрунтованих оцінок сальдо міграції населення України. Результати оцінки втрат населення внаслідок голоду у міських поселеннях та сільській місцевості виявили значні відмінності у рівні та динаміці прямих і непрямих втрат. Це дає підставу припустити, що фактори, відповідальні за ці розбіжності, також є різними.

**Дані.** У табл. 1 наведено перелік статистичних даних, які використано для аналізу, та їхні джерела. Окрім підсумків переписів 1926, 1937 і 1939 років, а також обліку міського населення 1931 року, у нашому розпорядженні були практично повні динамічні ряди народжених і померлих у міських поселеннях та сільській місцевості за період між переписами 1926 і 1939 років. Ми також змогли заповнити деякі прогалини у наявному масиві демостатистичної інформації завдяки даним, знайденим в особистому архіві відомого українського демографа Юрія Корчак-Чепурківського.

Таблиця 1. Перелік даних, використаних у дослідженні

Тип даних	Все населення	Міське населення	Сільське населення
<b>Перепис населення</b>			
Загальна чисельність населення за статтю	1926, 1937, 1939	1926, 1931*, 1937, 1939	1926, 1937, 1939
Розподіл населення за статтю і віком	1926, 1939	1926, 1931*, 1939	1926, 1939
<b>Народжуваність</b>			
Число народжених за статтю	щорічно	щорічно	щорічно
Розподіл народжених за віком матері	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Помісячний розподіл народжених	щорічно	щорічно	щорічно
<b>Смертність</b>			
Число померлих за статтю	щорічно	щорічно	щорічно
Розподіл померлих за статтю і віком	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Помісячний розподіл померлих	щорічно	щорічно	щорічно
<b>Смертність дітей у віці до 1 року</b>			
Число померлих дітей у віці до 1 року за статтю	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Розподіл померлих дітей у віці до 1 року за статтю, місяцем смерті і кількістю прожитих днів і місяців	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939	1926–1931, 1933–1939
Таблиці смертності й тривалості життя	щорічно	щорічно	щорічно
<b>Міграція</b>			
Сальдо міграції		щорічно	–
Сальдо міграції за віком і статтю	–	1931, 1933–1938	–
Відомості про пересування населення за місцем (звідки прибули і куди вибули)	–	1933–1938	–
Відомості про окремі міграційні потоки в межах України та за її межі	–	–	див. табл. 4
Адміністративно-територіальні перетворення	–	1931, 1936, 1938	1931, 1936, 1938

*Примітка:* усі дані за 1926–1928 рр. були скориговані для врахування приєднання району Миропілля до України у 1928 році; \* міський облік населення 1931 року.

*Джерело:* переписи населення: архівні дані і матеріали переписів [29–33]. Народжуваність: перепис і архівні дані [34–36]. Смертність: перепис і архівні дані [34, 35, 37]. Смертність дітей у віці до одного року: перепис, архівні дані [34, 35, 38]. Таблиці смертності й тривалості життя: авторські розрахунки. Міграція: архівні дані [39] і табл. 4. Адміністративно-територіальні перетворення: публікації [32, 40–44].



Дані, використані у цьому дослідженні, охоплюють: щорічні загальні числа народжень і смертей та помісячні дані про народження і смерті у 1926–1939 рр.; розподіл народжених за віком матері і розподіл померлих за віком і статтю за усі роки окрім 1932 р.; відомості про померлих дітей у віці до одного року за статтю, місяцем смерті і кількістю прожитих днів і місяців за усі роки, окрім 1932 року. Було опрацьовано й систематизовано офіційну статистику міграції міського населення та відомості про різні міграційні потоки сільського населення, доступні з архівних документів та публікацій дослідників. Ми також проаналізували документи й публікації, які описують організацію та якість проведених переписів населення та оцінку їх результатів, у тому числі щодо фальсифікованих підсумків перепису 1939 року.

Це дослідження проведено для України у її політико-адміністративних межах станом на дату проведення перепису 6 січня 1937 року, коли до її складу належали сім адміністративних областей та Молдавська АСРР. Кримська АРСР та західні області не входили до складу радянської України.

**Корекція підсумків переписів населення 1926, 1937 і 1939 років та міського обліку населення 1931 року.** *Перепис 1926 року.* Радянський перепис населення України 1926 р. відбувся у відносно сприятливих спокійних умовах і за висновками багатьох дослідників був ретельно підготовлений і проведений на якісному професійному рівні [29, 45, 46]. Разом із тим, мали місце проблеми, типові для переписів того часу, як-от: недооблік дітей раннього віку та вікова акумуляція [27, 47, 48]. Ми скористалися методикою оцінки недообліку дітей віком 0–4 роки під час перепису 1926 року, розробленою Ю. Корчаком-Чепурківським [45]. Зокрема, ми порівняли кількість зареєстрованих під час перепису дітей віком 1, 2, 3 і 4 роки з відповідною очікуваною кількістю тих, хто дожив до перепису із числа народжених у 1922–1926 роках, і таким чином оцінили недооблік на рівні 6 % для дітей віком 0–4 роки (табл. 2, кол. 3).

Таблиця 2. Корекція підсумків переписів населення України 1926 та 1937 років

Категорія населення	Офіційна чисельність цивільного населення	Перерозподіл армії	Поправка на недооблік <sup>1</sup>	Загальна скоригована чисельність населення (1)+(2)+(3)	Загальна поправка, % [(4)–(1)]/(1)	Перерозподіл армії, % (2)/(4)	Чиста поправка, % (5)–(6) <sup>2</sup>
	1	2	3	4	5	6	7
<b>Перепис 1926 року</b>							
Все населення	28923,9	121,2	242,8	29288,0	1,3	0,4	0,8
Міське населення	5262,9	22,1	33,6	5318,6	1,1	0,4	0,6
Сільське населення	23661,1	99,2	209,1	23969,4	1,3	0,4	0,9
<b>Перепис 1937 року</b>							
Все населення	28387,6	346,9	123,6	28858,1	1,7	1,2	0,4
Міське населення	9561,8	116,8	41,6	9720,2	1,7	1,2	0,4
Сільське населення	18825,8	230,1	81,9	19137,8	1,7	1,2	0,4

*Примітка:* 1 – охоплює поправку на недооблік дітей віком 0–4 роки у 1926 р. і загальну поправку на недооблік в 1937 р.; 2 – різниця у цифрах, пов'язана із заокругленням.

*Джерело:* [27, 29, 31, 45].

Необхідно зазначити, що військовослужбовці під час перепису 1926 р. були за-реєстровані за місцем дислокації, а цивільне населення переписувалось за місцем проживання. Оскільки військові гарнізони, зазвичай, розміщувалися у містах, це призвело до викривлення вікового складу міських чоловіків. У зв'язку з цим виникла потреба у перерозподілі чисельності військовослужбовців. Припустивши, що в Україні частка тих, хто служив у лавах армії, була такою ж, як і частка її цивільного чоловічого населення в СРСР, тобто 19 % або 121 тис. осіб, ми перерозподілили цю чисельність військовослужбовців між міським і сільським населенням пропорційно до їх частки у загальній чисельності населення республіки (табл. 2, кол. 2) Остаточну чисельність міського й сільського населення в 1926 р. отримано в результаті додавання чисельності цивільних та військовослужбовців відповідно до їх вікового складу. Припускаючи, що недообліку збройних сил під час перепису не було, поправка до чисельності цивільного населення України становить 0,8 %, у тому числі 0,6 % у міських поселеннях та 0,9 % у сільській місцевості (табл. 2, кол. 7).

*Перепис 1937 року.* Перепис населення 1937 р. — перший перепис, проведений після Великого голоду, зафіксував значні людські втрати України. Він показав, що чисельність цивільного населення виявилась значно меншою за прогнольні оцінки ЦУНГО і навіть меншою за чисельність населення згідно з переписом 1926 року. Це стало причиною того, що радянський уряд оголосив перепис 1937 р. дефектним, а його організатори були страчені або ув'язнені [49, 50]. Через так звані помилки в методології та прорахунки в організації проведення перепису його підсумки були дискредитовані, а певна їх частина знищена.

Лише в кінці 1980-х рр., коли відкрили доступ до архівів, стало відомо, що перепис 1937 р. був проведений цілком коректно [50—53]. Відсутність переписних даних про статеву-віковий склад населення України не дає змоги оцінити поправку на недооблік дітей віком 0—4 роки у 1937 році [31]. Оцінки недообліку загальної чисельності населення СРСР під час перепису 1937 р., виконані як організаторами самого перепису (І. Краваль, М. Курман), так і різними дослідниками, лежать у межах від 0,3 до 1,2 % (для всього населення) [48, 52, 53]. Поправка на недооблік для населення СРСР в цілому і для Росії за оцінкою Андреева та співавторів (1990) становить 0,43 % [27]. Оскільки у нас немає окремих гіпотез щодо недообліку населення для України, цю поправку Андреева було використано для корекції чисельності населення України, у тому числі міського й сільського.

Перерозподіл військовослужбовців було здійснено за тією ж методикою, що і для перепису 1926 року. Невідомих за віком розподілено пропорційно до вікової структури цивільного населення згідно із переписами 1926 і 1937 років. Згладжування вікової структури населення з метою усунення вікової акумуляції в обох переписах проведено за допомогою методу Паєвського [54]. За нашою оцінкою, поправка до чисельності цивільного населення у 1937 р. становить 0,4 % у міських поселеннях та сільській місцевості (табл. 2, ст. 7).

*Перепис 1939 року.* У 1990 р. стало відомо, що підсумки радянського перепису 1939 року, який упродовж багатьох років вважався «зразковим», насправді були навмисно фальсифіковані. Порівняння офіційно опублікованих підсумків перепису та архівних даних виявили значні розбіжності між ними, що дало змогу дослідникам встановити складові фальсифікації, проведеної для того, щоб приховати втрати населення, задокументовані переписом 1937 року [55]. Застосовано такі два основних види фальсифікацій: 1) завищені поправки на недооблік і контрольні бланки; 2) перерозподіл переписних листів ув'язнених для того, щоб приховати справжні



місця розташування концтаборів. Дані про спецконтингенти (ув'язнені, спецпоселенці та військовослужбовці) та оцінка поправок на недооблік і контрольні бланки (за Андреевим та співавторами, 1990) дозволили нам виконати детальне коригування підсумків перепису 1939 р., описане у Додатку 1 [27, 30, 56]. Як показано у табл. А1 в Додатку 1, загальна чисельність населення України у 1939 р. внаслідок фальсифікації була завишена на 2,6 %, в тому числі на 1,2 % для міського населення і на 3,6 % для сільського населення.

*Міський облік населення 1931 року.* Підсумки міського обліку населення 1931 р. були скориговані на недооблік дітей віком 0–4 роки. Оскільки в офіційних звітах вікова структура міського населення у 1931 р. представлена у розрізі лише укрупнених вікових груп, ми скористалися оцінкою чисельності міського населення за статтю і однорічними віковими групами із особистого архіву Ю. Корчака-Чепурківського [35]. Після внесення усіх поправок чисельність населення за підсумками трьох переписів та міського обліку було пересунуто за статтю і віком на 1 січня відповідного року.

**Корекція статистики природного руху населення.** Корекція статистики природного руху населення України базувалась на щорічних зареєстрованих числах народжених і померлих у 1927–1938 рр. у міських поселеннях та сільській місцевості, а також даних щодо повікового розподілу померлих за статтю і віком та народжених за віком матері за усі роки (окрім 1932). Дані, відсутні за 1932 р., були розраховані на основі екстраполяції відповідних повікових показників у 1927–1931 роках [34, 36, 37].

Для корекції статистики природного руху населення у кризові (1932–1934) та некризові (1927–1931 та 1935–1938) роки були використані різні методичні підходи. Треба підкреслити, що 1934 рік належить до кризового періоду голоду, оскільки: а) помісячний аналіз смертності виявив достатньо високий рівень смертності населення у 1934 р., що перевищував відповідні показники 1935 і 1936 рр.; б) як буде показано далі, рівень непрямих втрат, тобто дефіциту народжень, у 1934 р. був так само високим, як і в 1933 році.

Загальна схема корекції статистики природного руху населення України представлена у табл. 3. Вона охоплює три основні етапи: 1) корекція трьох компонентів (смерті дітей у віці до одного року; народжені; померлі у віці один рік і старше) для міського і всього населення у некризові роки і для міського населення у кризові роки; 2) корекція народжень і смертей у віці до одного року для всього та сільського населення у кризовий період; 3) корекція смертей у віці один рік і старше для сільського населення протягом кризових років. На першому етапі було скориговано смерті дітей у віці до одного року, оскільки подальші поправки до народжень і смертей у віці один рік і старше базуються на скоригованій кількості смертей серед немовлят. Як частина першого етапу, зазначені три компоненти для сільського населення у некризові роки обчислено як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення. На другому етапі, після корекції загальної кількості народжених у кризові роки, поправки до числа померлих немовлят розраховувались як функція відповідних поправочних коефіцієнтів для народжень. Частиною другого етапу став розрахунок скоригованої кількості смертей у віці до одного року та народжень для сільського населення як різниці між відповідними скоригованими показниками для усього і міського населення. На третьому етапі, коли вже була проведена оцінка смертей у віці один рік і старше для сільського населення у кризові роки, було обчислено скориговану кількість смертей у віці один рік і старше для всього населення як сума відповідних показників для міського й сільського населення.

Таблиця 3. Загальна схема корекції статистики природного руху населення України

Компоненти	Некризові роки 1927–1931 та 1935–1938			Кризові роки 1932–1934		
	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення
Смерті дітей у віці до одного року	Угорські коефіцієнти	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Угорські коефіцієнти	Угорські коефіцієнти	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочні коефіцієнти: 1932 = $0,5 \times B$ ; 1933 = $0,66 \times B$ ; 1934 = $B$
Народжені	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Поправочний коефіцієнт = $ID (0 \text{ міс.}) + \frac{1}{2} ID (1 - 5 \text{ міс.})$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Різні методи для 1932–1933 та 1934 рр.
Смерті у віці один рік і старше	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Різниця: між показниками для всього і міського населення	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Поправочний коефіцієнт = $ID/2,5$	Обчислено за рівнянням демографічного балансу	Сума показників для міського і сільського населення

Примітка: ID — абсолютна поправка до числа смертей у віці до 1 року; B — абсолютна поправка до числа народжених.

Нижче подано загальний опис методів, використаних для корекції статистики природного руху, а їх детальніша характеристика наведена в Додатку 2.

*Корекція загального числа народжених і померлих.* Корекція статистики смертей у віці до одного року базується на емпіричній залежності, встановленій Хоменко і Кольнер (1930), для України порівняно з Угорщиною — країною, де режим смертності немовлят був подібний до встановленого в Україні, але статистика була кращою [57]. Обчислення недообліку для чисел народжених і померлих у віці один рік і старше проведено на основі поправок, розрахованих для смертей серед дітей віком до одного року. При цьому поправочний коефіцієнт для народжень був обчислений Ю. Корчаком-Чепурківським (1929), а для смертей у віці один рік і старше — ЦСУ СРСР [58, 59].

До загального числа смертей у 1937 та 1938 рр. ми внесли додаткову поправку на жертв Великого терору. Зокрема, близько 97 % із 149,7 тис. осіб, страчених в Україні протягом терору, загинуло в 1937–1938 роках [60]. Помісячний аналіз числа померлих вказує на те, що ці смерті не були враховані в офіційній статистиці смертності; тому ми додали їх до скоригованого загального числа смертей у віці один рік і старше в 1937 та 1938 роках.

На другому етапі ми обчислили скориговану кількість народжених для всього населення, використовуючи різні підходи для 1932–1933 і 1934 років. Так, поправку для числа народжених у 1932 і 1933 рр. було розраховано на основі екстраполяції загального коефіцієнта народжуваності та його добутку з відповідною чисельністю жінок 15–49 років. Поправку для числа народжених у 1934 р. виведено шляхом

ретроспективного пересування зареєстрованих під час перепису 1939 р. дітей віком чотири роки. Для корекції кількості смертей у віці до одного року для всього населення використано поправочні коефіцієнти для народжень, розраховані Корчаком-Чепурківським (1929) та Хоменко і Кольнер (1930) [57, 58].

Скориговане число смертей у сільській місцевості в 1932–1934 рр. отримано як різницю між відповідними показниками смертей для сільського населення за весь міжпереписний період та у 1927–1931 і 1935–1939 роках. Різниця між скоригованим і офіційно зареєстрованим числами померлих дає нам загальну кількість незареєстрованих смертей протягом кризових років. Віднявши від неї число незареєстрованих смертей серед дітей у віці до одного року отримуємо кількість смертей у віці один рік і старше, що не потрапили в офіційну звітність. Цю кількість незареєстрованих смертей у віці один рік і старше було розподілено по окремих роках пропорційно до відповідних щорічних чисел померлих в 1932, 1933 і 1934 роках.

*Розподіл скоригованого числа смертей у віці один рік і старше за віком і статтю.* Загальну скориговану кількість смертей у віці один рік і старше, окрім 1933 року, було розподілено за віком і статтю відповідно до вікового складу зареєстрованого числа смертей. На основі цих даних і скоригованої чисельності населення за переписами було побудовано таблиці смертності у 1927 і 1939 рр. окремо для міського, сільського і всього населення.

Беручи до уваги масштабну смертність 1933 р., оцінка повікового профілю померлих у цьому році потребувала застосування окремих підходів. Оцінивши основні складові рівняння демографічного балансу (народження, померлі і сальдо міграції) та виконавши пересування населення за віком і статтю від 1927 до 1932 року, ми отримали розподіл населення за статтю і віком на початок 1933 року. Ретроспективне пересування від 1939 до 1934 року дало нам змогу розрахувати віковий склад населення на початок 1934 року. Різниця між показниками чисельності населення у віці один рік і старше на початок 1933 і 1934 рр. становить суму числа померлих і сальдо міграції у 1933 році. Віднявши від цього числа повікове сальдо міграції (див. наступний розділ), ми отримали розподіл смертей у віці один рік і старше за однорічними віковими групами. Такі розрахунки було проведено для міського і всього населення. Розподіл померлих за віком і статтю для сільського населення було обчислено як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення.

**Додаток 1. Корекція підсумків перепису 1939 року.** Упродовж багатьох років перепис 1939 року вважався «зразковим» серед радянських переписів. У 1990 р. з'ясувалось, що існують значні розбіжності між офіційно опублікованими результатами перепису і первинними даними, які зберігаються в архівах [62]. Після дискредитованого перепису 1937 р. перепис 1939 року фактично задокументував значно меншу чисельність населення, ніж передбачив Сталін. Це стало причиною цілої низки певних фальсифікацій підсумків перепису 1939 року [55]. Завишені поправки на недооблік під час перепису були внесені для регіонів, які найбільше постраждали від примусової колективізації та голоду. Переписні листи для спецконтингентів (як-от ув'язнені ГУТАБу) були перерозподілені, а місця дислокації військовослужбовців у переписних листах також були змінені. Архівні документи показують, що 795 тис. переписних листів ув'язнених таборів були перерозподілені; 383,6 тис. з них були приписані у сільську місцевість України [52, 56]. Окрім цього, було штучно завищено поправку на контрольні бланки. Значна частина цієї поправки була передбачена для груп населення і регіонів, які найбільше постраждали від голоду, тобто на чоловіче населення і сільські райони [16, 27, 48, 52].

Таблиця А1. Корекція підсумків перепису населення України в 1939 році

Категорія населення	Офіційна чисельність цивільного населення	Армія	Цивільне населення, пов'язане з НКВС	Групи А, В і С <sup>1</sup>	Поправка на недооблік	Поправка на контрольні бланки	Непояснена поправка	Скоригована чисельність населення за переписом (сума колонок 1–7)	Офіційна загальна чисельність населення	Поправка, % [(8)–(9)]/(9)/100
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Все населення	29269,2	380,7	8	194,3	82,4	113,4	94,6	30142,6	30946,2	–2,6
Міське	10678,4	138,9	5,9	143,8	8,1	41,7	34,7	11051,6	11190,4	–1,2
Сільське	18590,8	241,8	2,1	50,5	74,3	71,8	59,8	19091	19755,8	–3,4

Примітка: групи (у кол. 4) – А – НКВС; В – ув'язнені; С – спецпоселенці.

Джерела: [30, 56, 63, 64]; авторські розрахунки.

Наші поправки до перепису 1939 року наведено у табл. А1. За основу у розрахунках було взято первинну чисельність цивільного населення (без фальсифікацій), до якої додали чисельність переписаних у спеціальному порядку (табл. А1, кол. 1) [56, 65]. Чисельність армії було розподілено так само, як і в попередніх переписах (табл. А1, кол. 2). Чисельність цивільного населення, пов'язаного з НКВС (табл. А1, кол. 3) і спецконтингенти А, В, С (НКВС, ув'язнені і спецпоселенці, табл. А1, кол. 4), взято із публікацій Сімченка (1990) і Полякова (1992) [30, 56]. Такі дані є лише для України в цілому, тому їх розподіл для міського і сільського населення було проведено з використанням даних перепису 1937 року [31].

Поправка на недооблік на рівні 1 % і поправка на контрольні бланки на рівні 0,68 %, запропоновані Головою Держплана СРСР Н. Вознесенським та начальником ЦУНГУ І. Саутінім у березні 1939 р., є необґрунтовано високими, оскільки вони були внесені поспіхом, до завершення обробки контрольних бланків. Андреев та співавтори, оцінюючи поправки на контрольні бланки для підсумків перепису населення СРСР і РСФСР в 1939 р., запропонували її показник на рівні 0,38 %, отриманий під час перепису 1959 р. Методологія проведення останнього не відрізнялася від перепису 1939 р. Ми також використали цю поправку для корекції чисельності міського й сільського населення (табл. А1, кол. 6). Припустивши, що недооблік населення був обумовлений, головним чином, недореєстрацією дітей віком 0–4 роки, поправка на недооблік як у міських поселеннях, так і в сільській місцевості прийнята нами на рівні 0,3 %. Її розраховано на основі порівняння кількості народжених протягом 1934–1938 рр. та числа померлих протягом перших п'яти років життя (табл. А1, кол. 5).

Під непоясненою поправкою маємо на увазі поправку до офіційної чисельності населення СРСР за переписом 1939 р., яка була обрахована ЦСУ СРСР на основі уточнення даних, опублікована в 1956 р. [63]. Вона становить 414,8 тис. осіб для СРСР в цілому. Величина цієї поправки для України на рівні 94,6 тис. осіб (обчислена як частка України у сумарній чисельності населення СРСР) була розподілена для її міського й сільського населення пропорційно до сумарної чисельності цивільного населення та спецконтингентів (табл. А1, кол. 7). Остаточна скоригована чисельність населення наведена у колонці 8; відсоток корекції порівняно з офіційними даними перепису – у колонці 10. Він становить –2,6 % для України в цілому, у тому числі –1,2 % для міського населення і –3,4 % для сільського населення.

Для корекції статевно-вікової структури населення було використано офіційні дані щодо чисельності міського й сільського населення за статтю і віком, знайдені в архіві [62]. Із цих даних ми вилучили за статтю і віком 383 тис. переписних листів ув'язнених, що проживали за межами України, але були штучно приписані до сільської місцевості України [56, 64].

**Додаток 2. Корекція статистики народжуваності й смертності.** *Корекція числа народжених і померлих у некризові роки (1927–1931 і 1935–1939 рр.) для всього та міського населення і корекція числа народжених та померлих у кризові роки (1932–1934 рр.) для міського населення.*

*Корекція числа померлих дітей у віці до одного року.* Хоменко і Кольнер (1930) розробили метод корекції смертності немовлят на основі певних співвідношень з показниками Угорщини, тобто країни з подібним режимом смертності дітей віком до одного року, але зі статистикою кращої якості [57]. Припустивши, що більшість смертей серед немовлят концентрується у перші шість місяців життя, вважається, що співвідношення показників смертності у віці 0–6 місяців в Україні та Угорщині має бути таким самим, як і співвідношення показників смертності у віці шість місяців і старше. Ці поправочні коефіцієнти були розраховані з використанням показників смертності дітей віком до одного року за кількістю прожитих днів і місяців для Угорщини в цілому і для її міського населення у 1904–1926 рр. [66].

*Корекція числа народжених.* Оцінка недообліку народжень базується на співвідношенні між недообліком народжених і недообліком смертей дітей у віці до одного року. Ю. Корчак-Чепурківський показав, що число незареєстрованих народжень дорівнює сумі кількості незареєстрованих смертей дітей протягом першого місяця життя та половини кількості незареєстрованих смертей дітей упродовж наступних п'яти місяців життя [57, 58].

*Корекція числа смертей у віці один рік і старше.* Як свідчать результати контрольних перевірок якості даних, проведені органами статистики в 1950-і роки, між недообліком померлих у віці до одного року і померлих у віці понад один рік існують певні співвідношення. Зокрема, недооблік померлих у віці один рік і старше у 2,5 раза менший, ніж недооблік дітей, померлих у віці до одного року [59]. Виходячи з цієї пропорції, ми скоригували відповідне число померлих.

*Корекція числа народжених і померлих у віці до одного року у 1932–1934 роках для всього населення.*

*Корекція числа народжених.* Для обчислення недообліку числа народжених у 1932–1933 і 1934 рр. використано різні підходи. Корекція числа народжених у 1934 р. проведена на основі ретроспективного «пересування» осіб віком чотири роки, зареєстрованих під час перепису 1939 р., до початку 1934 року, використовуючи скориговане число смертей серед немовлят у 1938, 1937, 1936 і 1935 роках. При цьому сальдо міграції за ці роки було прийнято на нульовому рівні. Число незареєстрованих смертей визначено як різниця між розрахунковою та зареєстрованою кількістю народжених у 1934 році. Такий підхід не міг бути використаний для 1933 і 1932 років, оскільки на даному етапі ми ще не маємо скоригованих чисел померлих у роки кризи. Тому був використаний інший підхід. Скориговане число народжень у 1932 і 1933 рр. обчислено шляхом добутку спеціального коефіцієнту народжуваності серед жінок віком 15–49 років та відповідної чисельності жінок цього віку. Аналіз тенденцій народжуваності у докризовий період показав, що темп зниження спеціального коефіцієнта народжуваності в 1931–1932 рр. був удвічі більший, ніж у 1930–1931 рр., а темп його зниження у 1932–1933 – удвічі вищий, ніж у 1930–



1931 рр. Відповідно ці темпи зниження становили 5,3 %, 10,6 % та 21,3 %. Оскільки на цьому етапі реконструкцію чисельності населення ще не було проведено, орієнтовну чисельність жінок віком 15—49 років розраховано на основі попередніх прогнозних розрахунків, базованих на скоригованих підсумках переписів населення, таблицях смертності у 1927 і 1939 рр. та лінійної інтерполяції повікової смертності між цими двома опорними роками.

Корекція числа померлих дітей у віці до одного року. Дослідження українських вчених А. Хоменка, Ю. Корчака-Чепурківського показали, що існує взаємозв'язок між недообліком народжених та недообліком смертей серед немовлят [57, 58]. На основі цих досліджень нами були використані такі співвідношення: недооблік померлих немовлят в Україні становив 50 % від відповідної абсолютної величини недообліку народжених в 1932 р., 66,6 % у 1933 р. та 100 % у 1934 р.

*Стаття підготовлена за сприяння Програми Фулбрайта, Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету та Фонду Українознавчих Студій. Автори дослідження щиро вдячні Є. Андрєєву, С. Максудову та Л. Луцюку за цінні зауваження та коментарі.*

#### ЛІТЕРАТУРА

1. *Smil V.* Global Catastrophes and Trends – The Next Fifty Years. – Cambridge, MA : The MIT Press, 2008.
2. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.
3. *Воловина О.* Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції. (Київ, 20–21 лист. 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Киево-Могилянська академія». – К., 2013. – С. 233–242.
4. *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P.* 1932–33 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered* Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (eds.). – New York : Routledge (Explorations in Economic History), 2015. – P. 192–222.
5. *Graziosi, A.* Stalinism, Collectivization and the Great Famine. – Cambridge, MA : The Ukrainian Studies Fund, 2009.
6. *US CUF (United States Commission on the Ukraine Famine).* Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress. Washington, DC: United States Government Printing Office.— 1998.
7. *Wolowyna O.* The Famine – Genocide of 1932–33: Estimation of losses and demographic impact, *The Holodomor Reader* /Ed. B. Klid and A.J. Motyl. – Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. – P. 59–64.
8. *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.— New York and Oxford : Oxford University Press, 1986. – 411 p.
9. *Максудов С.* Потери населения СССР. – Benson, Vermont : Chelidze Publications, 1989. – 298 p.
10. *Кубійович В.М.* Наукові праці. Т.1 / За редакцією О. Шаблія. – Львів : Фенікс, 1996. – 800 с.
11. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках / С. Максудов // *Сучасність* (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32–42.
12. *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* – К. : Наук. думка, 1990. – С. 22–26.
13. *Пирожков С.И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К. : Наук. думка, 1992. – 180 с.
14. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України у 1930–1938 роках // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 1. – С. 121–127.



15. *Максудов С.* Оцінка втрат населення України в роки колективізації // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 4. — С. 118–131.
16. *Maksudov S.* The influence of new data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926–1937 and 1939–1945. [Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930]. — Toronto : Univ. of Toronto (January 27–29), 1995.
17. *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // Проблемы народонаселения в зеркале истории / Под ред. В.В. Елизарова и И.А. Троицкой. — М. : МАХ Press, 2010. — С. 371–399.
18. *Кульчицький С., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1922 р. // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 3–10.
19. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Население Советского Союза: 1922–1991. — М. : Наука, 1993. — 142 с.
20. *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — 2001. — Т. 3. — М. : РОССПЭН. — С. 866–887.
21. *Уиткрофт С.* Современные представления о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 гг. в Украине // Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / Під ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К. : Генеза, 2001. — С. 187–194.
22. *Meslé F. and J. Vallin* (eds.). Mortality et causes de decés en Ukraine au XX siècle [Mortality and causes of death in 20th century Ukraine]. — Paris : Institute National d'Etude Demographique, 2003. — 396 p.
23. *Месле Ф., Валлен Ж.* [За участю Школьнікова В., Пирожкова С., Адамця С.] Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті. — К. : Стило, 2008. — 416 с.
24. *Meslé F. and J. Vallin* (eds.). Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. — New York : Springer, 2012. (English translation of Meslé and Vallin 2003).
25. *Davies R. W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — London : Palgrave Macmillan, 2009. — 555 p.
26. *Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. — К. : Інститут історії України, 2003. — 147 с.
27. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* История населения СССР 1920–1959 гг. — М. : НИИ Госкомстата СССР, 1990. — 199 с.
28. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Демографическая история России: 1927–1959. — М. : Информатика, 1998. — 187 с.
29. *Всесоюзный перепис 1926 року.* Українська РСР. — Том 11, 12, 13. — М. : ЦСУ СРСР, 1929.
30. *Всесоюзная перепись населения 1939 года.* Основные итоги / Отв. ред. : Ю.А. Поляков. — М. : Наука, 1992. — 256 с.
31. *Жиромская В.Б., Поляков Ю.А.* Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. — М. : РОССПЭН, 2007. — 320 с.
32. *Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року.* — Харків : Народне господарство та облік, 1933. — 213 с.
33. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 336. — Дело 604; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 279.
34. *Природний рух населення України в 1924–1929 рр.* // Статистика України. — № 106, 117, 154, 169, 193, 213. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927–1932.
35. *Науковий архів Ю.О. Корчака-Чепурківського* (Зберігається в ІДСД НАН України).
36. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 41, 43, 59, 80, 121; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 20, 54, 134, 256, 260, 264.
37. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 41, 46, 61, 62, 86, 88, 125, 153, 155; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 22, 23, 56, 57, 134, 256, 260.
38. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 46, 61, 62, 86, 88, 125, 155; Фонд 1562. — Опись 329. — Дело 22, 23, 56, 57.
39. *РГAE.* Российский государственный архив экономики. — Фонд 1562. — Опись 20. — Дело 20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 75, 76, 118, 143, 145, 147.
40. *Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року.* — Харків : Вид. ВУЦВК: Радянське будівництво і право, 1933. — 176 с.

41. Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К. : Радянське будівництво і право, 1936. – 228 с.
42. *Административно-территориальное* деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – М. : Изд. Власть Советов, 1938. – 329 с.
43. *Административно-территориальное* деление союзных республик на 1 марта 1939 г. – М. : Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1939. – 298 с.
44. *Районные* центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936. – М. : ЦУНХУ СССР, 1936.
45. Корчак-Чепурківський Ю.О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
46. Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960 // XIXe session de l'Institut International de Statistique. – Tokyo, La Haye, 1930.
47. Lorimer F. The population of the Soviet Union. // League of Nations Population Series. – Geneva: League of Nations, 1946. – 289 p.
48. *Жиромская В.Б.* Демографическая история России в 1930-е гг.: Взгляд в неизвестное / Отв. ред. : Ю.А. Поляков. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 280 с.
49. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175–181.
50. Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы // Экспресс- информация. Серия «История статистики». – Вып. 3–5 (часть II). – М., 1990. – С. 6–63.
51. Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – № 11. – С. 56–61.
52. Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation. // Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. – Toronto : Univ. of Toronto, 27–29 January 1995 [Revised as of May 30, 2009], 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.academia.edu/1522451/The\\_Soviet\\_Censuses\\_of\\_1937\\_and\\_1939\\_Some\\_Problems\\_of\\_Data\\_Evaluation](https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation) (accessed on May 19, 2014).
53. Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г. Волкова. – М., 1990. – С. 174–207.
54. Венецкий И.Г. Математические методы в демографии. – М. : Статистика, 1971. – 296 с.
55. *Жиромская В.Б.* Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: история подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 84–103.
56. Симченко Ю. Перепись 1939 года, документальные источники ЦГАНХ СССР. Часть 1–15. – М. : Институт этнологии и этнической антропологии АН СССР, 1990.
57. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. – Харків : Господарство України, 1930. – 68 с.
58. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926. – Харків : ЦСУ УСРР, 1929. – VIII, 96 с.
59. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Фонд 582. – Опис 11. – справа 152, 201, 202, 274.
60. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Историко-статистичне дослідження. – Донецьк : Вид. Донецьк. нац. ун-та, 2003. – 624 с.
61. Vallin J., F. Meslé, S. Adamets, S. Pyrozkhov. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. // Population Studies. – 2002. – 56 (3). – P. 249–264.
62. РГAE. Российский государственный архив экономики. – Фонд 1562. – Опись 336. – Дело 604; Фонд 1562. – Опись 329.
63. Вестник статистики. / ЦСУ УСРР. – 1956. – № 6
64. Кокурин А.И., Петров Н.В. ГУЛАГ: структура и кадры // Свободная мысль. – 2000. – № 3. – С. 105–123.
65. РГAE. Российский государственный архив экономики. – Фонд 1562. – Опись 329. – Дело 279.
66. *Bewegung der Bevoelkerung der Zander der ungarischen heiligen Krone im Jahre 1901–1918* // Ungarische Statistische Mitteilungen. Neue Serie. – Band 7, 22, 32, 46, 50, 70.

REFERENCES

1. Smil, V. (2008). *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*. Cambridge, MA: The MIT Press [in English].
2. Kulchytskyi, S.V. (2007). *Holodomor 1932-33 rr. iak henotsyd. [Holodomor 1932-33 as a Genocide]*. Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].
3. Wolowyna, O. (2013). Pomisiachnyi rozpodil demografichnykh vtrat vnaslidok holodu 1933 roku v Ukraini [Monthly distribution of demographic losses resulting from the the 1933 famine in Ukraine]. *Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947). Proceedings of the International Conference (20-21 November 2013)*. (pp. 233-242). Kyiv [in Ukrainian].
4. Rudnytskyi, O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. (2015). 1932–33 Famine losses within the context of the Soviet Union. *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. 192-222. D. Curran, L. Luciuk, and A. Newby (Eds.). New York: Routledge [in English].
5. Graziosi, A. (2009). *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*. Cambridge, MA: The Ukrainian Studies Fund [in English].
6. US CUF (United States Commission on the Ukraine Famine). (1998). *Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933: Report to Congress*. Washington, DC: United States Government Printing Office [in English].
7. Wolowyna, O. (2012). The Famine-Genocide of 1932-33: Estimation of losses and demographic impact. *The Holodomor Reader*, 59-64. B. Klid and A.J. Motyl (Eds.). Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press [in English].
8. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. New York and Oxford: Oxford University Press [in English].
9. Maksudov, S. (1989). *Poteri naseleniia S.S.S.R. [Losses of the Population of the USSR]*. Benson, VT: Chelidze Publications [in Russian].
10. Kubiiovych, V.M. (1996). *Naukovi pratsi [Scholarly Works]*. Vol. 1. Paris: Shevchenko Scientific Society in Europe [in Ukrainian].
11. Maksudov, S. (1983). Demografichni vtraty naselennia Ukrainy v 1927-1938 rokakh [Demographic losses of the Population of Ukraine in 1927-38]. *Suchasnist – Current Affairs* 10, 32-43 [in Ukrainian].
12. Rudnytskyi, O. (1990). Demografichni naslidky holodu 1932–1933 rr. v Ukraini'skii R.S.S.R. [Demographic consequences of the 1932–33 famine in the Ukrainian S.S.R.]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukraini'skoi R.S.S.R. – History of the National Economy and Economic Thought of the Ukrainian S.S.R.*, 22-26 Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
13. Pyrozhekov, S. (1992). *Trudovyi potentsial v demografichnomu vymiri [Labour Potential in the Demographic Dimension]*. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
14. Maksudov, S. (1991). Demografichni vtraty naselennia Ukrainy v 1930–1938 rokakh [Demographic losses of the Population of Ukraine in 1930-38]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 121-27 [in Ukrainian].
15. Maksudov, S. (1992). Otsinka vtrat naselennia Ukrainy v roky kolektyvizatsii [Assessment of population losses of Ukraine in the years of collectivization]. *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka - Philosophical and Sociological Thought*, 4, 118-31 [in Ukrainian].
16. Maksudov, S. (1995). The influence of new data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926-1937 and 1939-1945. *Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930s. (January 27-29, 1995)*. University of Toronto [in English].
17. Maksudov, S. (2010). Nekotorye problemy izucheniiia poter naseleniia v gody kollektivizatsii [Some problems in the study of population losses in the years of collectivization]. *Problemy narodonaseleniia v zerkale istorii [Ethnic Population Issues in the Mirror of History]*, 371-399. Moscow: MAX Press [in Russian].
18. Kulchytskyi, S., Maksudov, S. (1991). Vtraty naselennia Ukrainy vid holodu 1933 r. [Population Losses of Ukraine from the 1933 Famine]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 2, 2-12 [in Ukrainian].
19. Andreev, E., Darskii, L., Kharkova, T. (1993). *Naselenie Sovetskogo Soiuza: 1922-1991 gg. [Population of the Soviet Union: 1922-91]*. Moscow: Nauka [in Russian].

20. Wheatcroft, S.G. (2001b). *Sovremennyye predstavlenie o prirode i urovne smertnosti vo vremia goloda 1931-1933 gg. v Ukraine* [Current ideas regarding the nature and level of mortality during the time of the 1931-33 famine in Ukraine], in Komandiry velikogo goloda: Poezdki V. Molotova i L. Kaganovicha v Ukrainu i na Severnyi Kavkaz, 1931-1933 gg. [Commanders of the Great Famine: V. Molotov's and L. Kaganovich's Trips to Ukraine and the North Caucasus, 1931-33], V. Vasilev and Iu. Shapoval (Eds.). Kyiv: Henezha [in Russian].
21. Wheatcroft, S.G. (2001a). O demograficheskikh svдетельstvakh tragedii sovetskoy derevni v 1931-1933 gg. [Demographic evidence of the tragedy of the Soviet village in 1931-33]. *Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivaniie: Dokumenty i materialy – Tragedy of the Soviet Hamlet: Collectivization and Dekulakization: Documents and Materials*, Vol. 3, 866-887. V. Danilov, R. Manning, and L. Viola (Eds.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
22. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). (2003). *Mortalite et causes de deces en Ukraine au XX siècle* [Mortality and Causes of Death Ukraine in the 20th century]. Paris: Institut national d'études démographiques [in English].
23. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.). (2008). *Smertnist' ta prychny smerti v Ukraini y XX stolitti* [Mortality and Causes of Death in Ukraine in the 20th Century]. Kyiv: Stylos. (Ukrainian translation of Meslé and Vallin 2003) [in Ukrainian].
24. Meslé, F., Vallin, J. (Eds.) (2012). *Mortality and Causes of Death in 20th-century Ukraine*. New York: Springer. (English translation of Meslé and Vallin 2003) [in English].
25. Davies, R.W., Wheatcroft S. (2009). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London: Palgrave Macmillan [in English].
26. Kulchytskyi, S., Iefimenko, H. (2003). *Demografichni naslidky holodomoru 1933 r. v Ukraini: Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraini: Dokumenty ta materialy* [Demographic Consequences of the 1933 Holodomor in Ukraine: The 1937 All-Union Census in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
27. Andreev, E., Darskii, L., Kharkova, T. (1990). Istoriiia naseleniia S.S.S.R. 1920-1959 gg. [History of the population of the USSR, 1920-59]. *Istoriiia statistiki – History of Statistics*, Vol. 3–5(1). Moscow: Goskomstat SSSR [in Russian].
28. Andreev, E., Darskii L., Kharkova, T. (1998). *Demograficheskaia istoriia Rossii: 1927-1959* [Demographic History of Russia: 1927-59]. Moscow: Informatika [in Russian].
29. CSA USSR (Central Statistical Administration of the USSR [Tsentral'noe statisticheskoe upravlenie SRSR]). (1929). *Vsesoiuznyi perepys liudnosti 1926 roku: Ukrain'ska R.S.R. – All-Union Census of the USSR in 1926: Ukrainian SSR*, Vol. 11, 12, 13. Moscow: TsSU SSSR [in Ukrainian].
30. Poliakov, Iu. A. (Ed.). (1992). *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi* [All-Union Census of the Population in 1939: Main Conclusions]. Moscow: Nauka [in Russian].
31. Zhiromskaia, V. Poliakov, Iu. A. (Eds.). 2007. *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1937 goda. [All-Union Census of the Population in 1937]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
32. ANER (Administration of National Economic Records of the UkrSSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta URSR]). (1933). *Pidsumky obliku mis'koi liudnosti U.R.S.R. 1931 roku* [Summary of the Record of Urban Population of the Ukrainian SSR in 1931]. Kharkiv: Narodne Hospodarstvo ta Oblik [in Ukrainian].
33. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/33-6/604; 1562/329/279 [in Russian].
34. CSA UkrSSR (Central Statistical Administration of the Ukrainian SSR [Tsentral'ne statystychnе upravlinnia Ukrain'skoi RSR]). (1927–1932). *Pryrodnyi rukh naselennia Ukrainy: 1924-1929* [Vital Statistics of Ukraine's Population: 1924-1929]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 106, 117, 154, 169, 193, 213. Kharkiv: TsSU UkrRSR and Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].
35. Korchak-Chepurkivskyi, Iu. *Personal papers*. Kyiv: Institute of Demography and Social Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
36. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/41, 43, 59, 80, 121; 1562/329/20, 54, 134, 256, 260, 264 [in Russian].
37. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/41, 46, 61, 62, 86, 88, 125, 153, 155; 1562/329/22, 23, 56, 57, 134, 256, 260 [in Russian].



38. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/46, 61, 62, 86, 88, 125, 155; 1562/329/22, 23, 56, 57 [in Russian].
39. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 76, 118, 143, 145, 147 [in Russian].
40. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1933). *Administratyvno-terytorial'nyi podil U.S.R.R. za stanom na 1 hrudnia 1933 roku [Territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 1 December 1933]*. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
41. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1936). *Dovidnyk adminterpodilu U.S.R.R. za stanom na 15 hrudnia 1935 roku [Directory of territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 15 December 1935]*. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
42. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1938). *Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 oktiabria 1938 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of 1 October 1938]*. Moscow: Verkhovnyi Sovet SSSR [in Russian].
43. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1939). *Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 marta 1939 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of March 1, 1939]*. Moscow: Vedomosti Verkhovnogo Soveta R.S.F.S.R [in Russian].
44. CANER (Central Administration of National Economic Records of the USSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta SSSR]). (1936). *Raionnye tsenry i administrativno-territorial'noe delenie S.S.S.R. na 1 oktiabria 1936 [District centres and the territorial-administrative division of the USSR as of 1 October 1936]*. Moscow: CANER [in Russian].
45. Korchak-Chepurkivskiy, Iu. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditei na Ukraini [Attempt to Analyze the Census Numbers of Small Children in Ukraine]. *Visnyk statystyky Ukrainy – Bulletin of Statistics of Ukraine*, 2, 153-58 [in Ukrainian].
46. Ptoukha, M. (1930). La population de l'Ukraine jusqu'en 1960, in XIXe session de l'Institut International de Statistique. Tokyo: La Haye [in French].
47. Lorimer, F. (1946). *The Population of the Soviet Union*. League of Nations Population Series. Geneva: League of Nations [in English].
48. Zhiromskaia, V. (2001). *Demograficheskaiia istoriia Rossii v 1930-e gody: Vzgliad v neizvestnoe [Demographic History of Russia in the 1930s: A Look Into the Unknown]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
49. Tsaplin, V. (1989). Statistika zhertv stalinizmu v 30-e gody [Statistics on the victims of Stalinism in the 1930s]. *Voprosy istorii - Questions of history*, 4, 175-81 [in Russian].
50. Volkov, A.G. (1990). *Perepis naseleniia S.S.S.R. 1937 goda [Census of the USSR Population in 1937]*. Vol. 3-5, part II. Moscow: Informtsentr Goskomstata S.S.S.R [in Russian].
51. Tolts, M. (1989). Repressirovannaia perepis [Repressed Census]. *Rodina – Homeland*, 11, 56-61 [in Russian].
52. Tolts, M. (1995). The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation. Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930s. Univ. of Toronto, 27–29 January. Retrieved from: [https://www.academia.edu/1522451/The\\_Soviet\\_Censuses\\_of\\_1937\\_and\\_1939\\_Some\\_Problems\\_of\\_Data\\_Evaluation](https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation) [in English].
53. Livshits, F.D. (1990). *Perepis naseleniia 1937 goda [Population Census in 1937]*, in *Demograficheskie protsessy v S.S.S.R. [Demographic Processes in the USSR.]*. A.G. Volkov (Ed.). Moscow: Nauka. [in Russian].
54. Venetskii, I.G. (1971). *Matematicheskie metody v demografii [Mathematical Methods in Demography]*. Moscow: Statistika [in Russian].
55. Zhiromskaia, V. (1990). Vsesoiuznye perepisi naseleniia 1926, 1937, 1939 godov: Istoriia podgotovki i provedeniia [All-Union Censuses in 1926, 1937, 1939: Planning and implementation]. *Istoriia S.S.S.R. - History of the USSR*, 3, 84-103 [in Russian].
56. Simchenko, Iu. B. (1990). *Perepis 1939 goda: Dokumentalnye istochniki [1939 Census: Documentary Sources]. Parts 1-15*. Moscow: Institute of Ethnology and Ethnic Anthropology, USSR Academy of Sciences [in Russian].
57. Khomenko, A., Kolner, R. (1930). *Suchasna smertnist' nemovliat v Ukraini [Current Infant Mortality in Ukraine]*. Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].

58. Korchak-Chepurkivskiy, Iu. (1929). *Tablytsi dozhyvannia i spodivanooho zhyttia liudnosti U.R.S.R. 1925-1926 [Life Tables and Life Expectancy of the Population of the Ukrainian SSR, 1925–26]*. Kharkiv: Central Statistical Administration of the UkrSSR [in Ukrainian].
59. CSAHGB (Central State Archive of Higher Government Bodies [Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady]). 582/11/152, 201, 202, 274 [in Ukrainian].
60. Nikolskyi, V.M. (2003). *Represyvna diial'nist' orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini (kinets' 1920-kh–1950-ti rr.): Istoryko-statystychni doslidzhennia [Repressive Activities of Agencies of State Security in Ukraine (late 1920s to the 1950s): Historical and Statistical Investigation]*. Donetsk: Donetsk National University Press [in Ukrainian].
61. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozkhov, S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies*, 56(3), 249 – 264 [in English].
62. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/33-6/604; 1562/329 [in Russian].
63. CSA USSR (Central Statistical Administration of the USSR [Tsentral'noe statisticheskoe upravlenie SRSR]). (1956). *Vestnik statistiki – Bulletin of statistics*, 6 [in Russian].
64. Kokurin, A., Petrov, N. (2000). Gulag: Struktura i kadry [Gulag: Structure and Staffing]. *Svobodnaia mysl – Free Thought*, 3, 105-23 [in Russian].
65. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/32-9/279 [in English].
66. CSO Hungary (Central Statistical Office of Hungary [Kozponti Statisztikai Hivatal]). 1904-1926. *Bewegung der Bevoelkerung der Zander der ungarischen heiligen Krone. Ungarische statistische Mitteilungen. Neue Ser. Band 7*, 22, 32, 46, 50, 70 [in German].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.06.2015.

*Продовження статті у наступному номері.*